

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ – ՍՄԲԱՏԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՔ
ԲԱՂԱԴՐԱՄԱՍԵՐԻ ԸՈՒՐՁ**

Անիի Բագրատունի շահնշահերի թագավորությունը XI դ. 20-ական թթ. բաժանվել էր երկու մասի և հայտնվել Բյուզանդիայի ծավալապաշտական քաղաքականության կիզակետում: Հովհաննես-Մմբատի և նրա կրտսեր եղբայր Աշոտի միջև ընթացող զահակալական պայքարն ավարտվել էր նրանով, որ հաշտարար միջնորդները «նստուցին զԱշոտ դրուց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն տանն Հայոց, եւ Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաք յԱնի»:¹ Հովհաննես-Մմբատին քաղաքամայր Անիի հետ միասին բաժին էր հասել նաև շահնշահական ոստան Շիրակը, ինչպես նաև՝ սեփակա-նատիրական իրավունքը նրան հարող ինչ-որ տարածքների նկատմամբ: Դրանց վրա էլ իր ուշադրությունն էր բևեռել Բյուզանդիան: Ինչպես տեղեկանում ենք «Պատմութիւն Գետարգել Ս. Նշանին գերանուշակ ուխտին Խաւարածորոյ» երկից. «Թագաւորն Յունաց Վասիլ առաջի դէտ Յովհաննէս Հայոց թագաւորի... տալ ի ձեռս իշխանութեան նոցա զքաղաքն Անի հանդերձ մահանգաւքն Շիրակայ եւ Տիրակայ եւ Պաղակայ»:²

Որ «Շիրակայ մահանգը» մեր «Աշխարհացոյցի» Շիրակ գավառն է՝ նրան հարող Աշոցքի և Արագածոտնի հյուսիսային մասի հետ միասին, կասկած չի կարող: Իսկ թե ինչ են իրենցից ներկայացնում «Տիրակայ մահանգը» և «Պաղակայ մահանգը», հայտնի չէ: Մրանցից առաջինի վերաբերյալ Գ. Տեր-Սլյուշյանը գրում է. «Այիշանի «Շիրակ» մենագրության մեջ և ոչ մի անգամ չէ հիշվում Տիրակ անուն: Առաջին և միակ անգամը այդ անունը պատահում է մեզ Խավարածորի Գետարգել Ս. Նշանի պատմության մեջ և այն Շիրակ անվան հետ միասին... Արևելյան Շիրակում, Ալեքսանդրապոլից դեպի արևելք, այժմս էլ կա մի գյուղ՝ Տիրակյար անվամբ, որ կարող է հին Տիրակք անվան թուրքական ձևափոխությունը լինել»:³ «Տիրակայ մահանգի» անունը Տիրակյար//Դիրաքլար գյուղի անվանն առնչելը անընդունելի է թեկուզև այն պատճառով, որ «Տիրակայ մահանգը» հարևանն էր «Շիրակայ մահանգի» (ուրեմն, նրա կազմում գտնվել չէր կարող), իսկ հիշյալ գյուղը (այժմյան Կառնուտը) գտնվում է հենց Շիրակում: Ինչպես հին, այնպես էլ միջնադարյան Հայաստանում *Տիրակ* և *Պաղակ* անուններով մահանգներ առհասարակ գոյություն չէն ունեցել: Բնական է մտածելը, որ գործ ունենք հիշյալ մահանգներին տրված անձնանվանական ծագմամբ անվանումների հետ: Այսինքն, թե համապատասխան տարածքները կրում են իրենց իրական կամ անգո (վիպական-ավանդական) տիրակալների՝ Շիրակի, Տիրակի և Պաղակի անունները:

Շիրակ անունը կրած վիպական-ավանդական և իրական անձանց գոյությունը հաստատվում է հետևյալ տեղեկությունների միջոցով. 1. Վասպուրականի Թիմարի շրջանի Տիրամոր վանքի մասին պատմում էին, թե «այս վանքի տեղում եղել է *Շիրաք*, *Չիրաք* և *Միրաք* չաստվածների կոտորույթը»:⁴ 2. «Այս են քաղաքք եւ շինողք նոցին» երկում ասվում է. «*Շիրակ* արքա զՇիրակ շինեաց»:⁵ 3. «Պատմութիւն Անուոյ» երկում Բագրատունյաց թագավորության և Անի քաղաքի հիմնադիրը կոչվում է *Շիրակ* ⁶: 4. «Աշխարհացոյցը» վկայում է, որ Մավրիկասպոլիս քաղաքը Շիրակում նախապես *Շիրակաշատ* էր կոչվում⁷ (հմմտ. *Երուանդ* և *Երուանդաշատ*, *Արտաշէս* և **Արտաշաշատ* > *Արտաշատ*, *Շամ/Սամոս* և *Շամշատ/Սամոսատ* և այլն): 5. Առաքել Դավրիժեցին Գրիգոր Տարոնացու աշակերտ Հովհաննես վարդապետին թե՛ «Յով-

¹ Մ. Ունեհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, 1898, էջ 10:

² Գ. Տեր-Սլյուշյան, *Հայագիտական ուսումնասիրություններ*, Եր., 1979, էջ 197, ծան. 3:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ա. Ղանալյան, *Ավանդապատում*, Եր., 1969, էջ 248:

⁵ Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. 4, Եր., 1948, էջ 163:

⁶ Արքախան կաթողիկոսի *Կրեոսացոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նաղր-շահին Պարսից*, Վաղարշապատ, 1870, էջ 101:

⁷ Մ. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Եր., 1963, էջ 110:

հաննես *Շիրաք*» է կոչում, թե՛ «Յոհաննես, որ մակ անուն *Շիրակ* ասի»⁸: Ե՛ւս հիշատակում է նաև Խոջա *Շիրաք* անունով մեկին (ի դեպ, Խոջա Սիրաքի հետ միասին)⁹:

Ինչպես Շիրակ անունը, այնպես էլ Տիրակ և Պաղակ անունները նախապես եղել են վիսպական-ավանդական անձանց անուններ, որոնց իրական անձինք ընկալվելու զուգընթաց այդ անունները տրվել են նաև իրական անձանց՝ մականունների և բուն անձնանունների ձևով: Վերջին երկու անունների առթիվ հիշենք, որ Տիրակ էր կոչվում Դ-վինի 555թ. ժողովի մասնակից Բագրևանդի եպիսկոպոսը¹⁰, իսկ Պաղաք // Պաղակ անձնանունն հայտնի է 1308թ. թվագրվող մի խաչքարի արձանագրությունից¹¹: Ինչպես ցույց ենք տվել մեր մեկ այլ հոդվածում, բերված վկայություններից առաջիններում հիշատակված Շիրակ վիսպական-ավանդական անձնավորությունը իր անվամբ անձնավորում է հացահատիկների ամբարման երևույթը և դրանով իսկ բացահայտում իր հողագործական բնույթը: Շիրակ // Շիրաքի ուղեկից Չիրաք չաստվածը իր անվամբ ուղղակիորեն առնչվում է հեթանոսական պաշտամունքին և ունի քրմական բնույթ: Նրանց հետ միասին եռյակ կազմած Սիրաքը, որի անունը ներկայացնում է փաղաքշական ձևը *Միր* // *Միր* անվան, ունի զինվորական բնույթ¹²: Մեր կարծիքով, «Շիրակայ եւ Տիրակայ եւ Պաղակայ» նահանգներին իրենց անունները տված Շիրակը, Տիրակը և Պաղակը նույնպիսի մի եռյակ են կազմել, ինչպիսին կազմում էին վասպուրականյան Շիրաք, Չիրաք և Սիրաք չաստվածները, որի նման նա ևս ունի հնդեվրոպական միասնության շրջանը գնացող արմատներ: Ընդ որում, Շիրակը զուգահեռն է լինելու վասպուրականյան Շիրաքի, Տիրակը՝ Չիրաքի, իսկ Պաղակը՝ Սիրաքի:

Նախ «Տիրակայ նահանգի» և Տիրակի մասին: Հայտնի է, որ արարական մատենագրության մեջ Շիրակ գավառի անունը հաճախ բերվում է ինչ-որ կցորդի հետ միասին՝ *Միրաջ-Թայր*¹³: Արարական տառադարձության յուրահատկություններից ելնելով, անվան երկրորդ բաղադրիչը կարելի է կարդալ նաև *Թիր* կամ *Տիր* ձևով: Հ. Նալբանդյանը, ի նկատի առնելով առաջին՝ Միրաջ-Թայր, ձևը, գրում է. «Շատ հավանական է, որ Շիրակ և Տայք գավառների մասին է ակնարկում»¹⁴: Բայց այս կարծիքը քիչ հավանական է, որովհետև Շիրակն ու Տայքը վարչատարածքային մեկ միավոր կազմել, կամ այդպիսին ընկալվել չէին կարող: Նրանք հարևան գավառներ չէին: Նրանց միջև ընկած էր ընդարձակ տարածք զբաղեցրած Վանանդ գավառը:

Մեր կարծիքով, Շիրակի հետ միասին մեկ ամբողջություն դիտված Թիրը կամ Տիրը նույն «Տիրակայ նահանգ» է՝ Տաշիր - Չորագետի (Լոռու) թագավորության տարածքը, իսկ «Պաղակայ նահանգը» համապատասխանում է Վանանդի (Կարսի) թագավորության տարածքին: Այս դեպքում հասկանալի է դառնում, թե ինչու էր Վասիլ 2-րդ կայսրը Հովհաննես-Սմբատից պահանջում ոչ միայն «Շիրակայ նահանգը», այլև «Տիրակայ նահանգը» և «Պաղակայ նահանգը»: Բանն այն է, որ վերջին երկու թագավորությունների գահակալները իրենց ենթակա տարածքների ժառանգական սեփականատերերը չէին և թագավորներ էին համարվում իրենց շահնշահական ժազման պատճառով լինելով ժառանգները Բագրատունի այս կամ այն շահնշահի: Գագիկ 1-ին շահնշահի (990-1020թթ.) և Վանանդի ու Տաշիր-Չորագետի («Աղվանից») Բագրատունի գահակալների միջև գոյություն ունեցած այդպիսի փոխհարաբերությունների մասին է վկայում Մատթեոս Ռեռնայեցու հետևյալ հաղորդումը. «Յայնմ ժամանակի նստաւ Աբաս ի Կարս թագաւորական իշխանութեամբ՝ հրամանաւ ազգապետին իւրոյ Գագիկայ Հայոց արքային, եւ Գուրգէն՝ յԱղուանից աշխարհն, վասնզի յազգէ Հայոց

⁸ Պատմութիւն Առաքել Վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 441:

⁹ Նույնը, էջ 440:

¹⁰ H.A. Д о н ц , Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр.330.

¹¹ Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 218:

¹² Ս. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Ծ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Չաստվածների մի եռյակի վիսպական զուգահեռները և դրանց նախատիպերը, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ գիտական աշխատություններ, 2, Գյումրի, 1999, էջ 148-150: Տե՛ս նաև Ս. Պետրոսյան, Լ. Պետրոսյան, Եռյակ բնակավայրերի համակարգը հին Հայաստանում և Ռուսիայում, նույն տեղում, էջ 133-135:

¹³ Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին (կազմեց Հ.Նալբանդյան), Եր., 1965, էջ 78:

¹⁴ Նույնը, էջ 176, ծան. 217:

քազաւորացն էին եւ կային ի հնազանդութիւն տանն Շիրակայ»¹⁵: Նույնպիսի փոխ-հարաբերութիւններն մասին է խոսում նաև Սմբատ Սպարապետի այն վկայությունը, որը վերաբերում է Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի միջև կայացած հաշտությանը ստեղծված իրավիճակին: Նա գրում է. «յայնժամ նստաւ Արաս ի Կարս քազաւորական իշխանութեանը հրամանաւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ, եւ Գեորգի՝ յաշխարհն Աղուանից, զի էին յազգէ քազաւորաց. եւ կային ի հնազանդութեան երկուց քազաւորացն Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ»¹⁶: Ի դեպ, Տաշիր-Չորագետի քազավորությունում («յաշխարհն Աղուանից») իշխած անձը Մատթեոս Ուռհայեցու երկուս Գուրգեն, իսկ Սմբատ Սպարապետի երկուս Գեորգի կոչվում է թյուրիմացաբար: Իրականում նա Գուրգեն Բագրատունու որդին էր՝ Դավիթ Անհողինը¹⁷: Արծարծվող հարցի առնչությամբ ուշադրության է արժանի նաև Մատթեոս Ուռհայեցու այն հաղորդումը, ըստ որի. «Ի թուականութեանս հայոց Ն՛Հ ելաներ Վասիլն յարեւելս անթիւ գօրօք եւ խնդրեաց ի քազաւորէն Հայոց զԱնի եւ զԿարս»¹⁸: Ինչպես Ռ. Մաթևոսյանն է շեշտում. «Այստեղ մեզ համար կարևորն այն է, որ Կարսի քազավորության հողերի գերագույն սեփականատերերն էին Բագրատունի ազգայետուները (Հայոց քազավորները)»¹⁹:

«Տիրակայ նահանգին» իր անունը տված Տիրակը, ամենայն հավանականությամբ, ներկայացնում է վիպական-ավանդական գուգահեռը հեթանոս հայերի Տիր աստծու, որի անվան կրողն էլ է. *Տիրակ* < *Տիր-ակ*: Տիրը նախապես համարվել է արեգակնային լույսն անձնավորող մի աստվածություն, ուստի հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում Ապոլոն-Հելիոսը նույնացված էր նրա, և ոչ թե Միհր աստծու հետ (ինչպես էր, օրինակ, Կոմագենեում)²⁰: Մ. Խորենացու այն հաղորդումը, թե Վաղարշ արքան «մեհեան շինեալ յԱրմալիք՝ անդրիս հաստատէ արեգական եւ լուսնի եւ իւրոց նախնեացն»²¹ հասկանում են այնպես, թե Վաղարշակը Արմավիրում արձաններ է կանգնեցրել ի պատիվ Արեգակի (Ապոլոն, Տիր), Լուսնի (Անահիտ, Արտեմիս) և իր նախնիների²²: Արևաստծու իր դերը Միհրին զիջելուց հետո Տիրը մնաց միայն հողեր լույս առաքող աստված՝ ուսման և ճարտարության աստված, քրմական գիտությունների հանրագիտակ, երազացույց և երազահան²³: Դրա մասին է խոսում Տրդատ 3-րդին վերաբերող Ազաթանգեղոսի հետևյալ հաղորդումը. «Ապա ինքն իսկ քազաւորն խաղայր գնայր ամենայն գօրօքն հանդերձ ի Վաղարշապատ քաղաքէ՝ երթալ յԱրտաշատ քաղաք, աւերել անդ զբազինս Անահտական դիցն, եւ որ յԵրազամոյն տեղիսն անուանեալ կայր: Նախ դիպեալ ի ճանապարհի երազացոյց, երազահան պաշտաման Տրի դից, դպրի գիտութեան քրմաց, անուանեալ դիւան գրչի Ռոմզղի, ուսման ճարտարութեան մեհեան. նախ ի նա ձեռն արկեալ՝ այրեալ քանդեցին»²⁴:

Տաշիր-Չորագետը Տիր աստծու վիպական-ավանդական գուգահեռ Տիրակի տիրույթ կարող էր համարվել այն պատճառով, որ ժամանակին եռյակի մասեր կազմած, կամ այդպիսին համարված, Վանանդ, Տաշիր և Շիրակ գավառներից արևելյանը՝ Շիրակից արևելք գտնվողը, հենց Տաշիրն էր: Հեթանոս հայերի Տիր աստվածը նախապես անձնավորելով նաև արեգակնային լույսը, առասպելաբանական մտածողությամբ ըմբռնվելու էր արևելքի տիրակալ: Այդ արևելքը կարող էր լինել որևէ տարածքի, Հայոց աշխարհի, տիեզերքի արևելյան կողմը: Այդ նույն մտածողությամբ նրա վիպական -ավանդական գուգահեռ Տիրակը համարվել է եռյակ կազմած հիշյալ գավառներից արևելյանի՝ Տաշիրի, տիրակալը: Իսկ Տաշիրը միջուկն էր կազմում Տաշիր

¹⁵ Մ. Ռ Ի ն հ ա յ ե ց ի, էջ 10:

¹⁶ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 6:

¹⁷ Ռ. Մ ա թ և ն ս յ ա ն, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Եր., 1990, էջ 165, ծան. 14:

¹⁸ Մ. Ռ Ի ն հ ա յ ե ց ի, էջ 49:

¹⁹ Ռ. Մ ա թ և ն ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 164:

²⁰ Գ. Մ ա թ և ն ս յ ա ն, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966, էջ 43-44:

²¹ Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Բ, ը:

²² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, Եր., 1971, էջ 577, 665, 675:

²³ Նույնը, էջ 904:

²⁴ Ա զ ա թ ա ն գ ե ղ ն ս, Պատմութիւն Հայոց, ԾԸ, 778:

- Չորագետի թագավորության, որը իր ավանդական տիրակալի անվամբ էլ կոչվել է «Տիրակալ նահանգ»: Տիրակը իր առասպելաբանական զուգահեռ Տիրի նման օժտված էր լինելու քրմական ֆունկցիաներով ևս, իսկ «Տիրակալ նահանգը» համարվելու էր քրմական տիրույթ:

Տաշիր-Չորագետի թագավորության տարածքը հնում կազմում էր բուն Գուգարքը՝ Ստրաբոնի Գալարոն-ն և «Աշխարհացույցի» արևելյան Գուգարքը²⁵: Նրա տարածքի այս հին անվան հիմքում քրմական դասի անվանումներից մեկն է ընկած: *Գուգարք *Գուգ-ար-ք* անվան վերջին բաղադրիչը *ք* հոգնակիակերտն է, երկրորդ բաղադրիչը կամ գործող անձի ցուցիչ է, կամ վերջածանց (հմմտ. *արդ-ար, կերպ-ար, մթ-ար, պալ-ար* և այլն)²⁶, իսկ *գուգ* արմատը, մեր կարծիքով, տարբերակն է *գոգել* «ասել» բառի *գոգ* արմատի: Վերջինիցս ունենք *գոգելով* «գոչելով» բառը: Սա հայերենի հնդեվրոպական միջուկին պատկանող բառերից է և ծագում է կրոնական-պաշտամունքային ծեսերին հատկացված հ.-ե. նախալեզվի այն նույն արմատից, որից են մաս խեթ. *huk/huk* «ոյութել, կախարդել», «աղերսել, թախանձել, պաղատել» արմատը, հին հնդկ. *vāgát* «աղոթող, զոհ խոստացող, զոհաբերություն անող» բառը, ավեստ. *aog-* «ծանուցանել, ասել, խոսել, հանդիսավոր կերպով հայտարարել» արմատը, հուն. *εὐχομαι* «աղոթել, ուխտել, խոստանալ, հայտարարել, ասել», *εὐχῆ* «ուխտ, աղոթք, մաղթանք» բառերը²⁷: Իմաստային զարգացման տեսանկյունից հմմտ. միևնույն արմատից ծագած բառերից լատին. *orare* «աստվածներին աղոթել, խոսել», բայց ռուս. *орать* «գոռալ, աղաղակել», խեթ. *mugai-* «աղոթել», բայց լատին. *mugio* «քառաչել»²⁸:

Նախնական Գուգարքի քրմապատկան տարածք լինելու առթիվ արժե անդրադառնալ մաս Գուգարաց բղեշխության ստեղծման իրողությանը, որովհետև նրա գոյությունը, կարծես թե, հակասում է վերև ասվածներին: Հայտնի է, որ բղեշխությունը որպես ռազմականացված վարչական միավոր համեմատաբար ուշ շրջանի երևույթ է: Գուգարաց և մյուս բղեշխների կառավարման հանձնված հողերը վաղ միջնադարում միայն մասամբ էին բղեշխական: Դրանց մեծ մասը կազմում էին նախարարական տիրույթները: Այսպիսի տարբերակումը Գուգարքում զուգադիպում էր տեղի իշխող տոհմերի միջև գոյություն ունեցող ծագումնաբանական տարբերության հետ: Նրանցից հենց նախահայրն համարվում էր Հայկազն Գուշարը, իսկ նորինը՝ բղեշխականինը, Աքեմենյան Դարեհ 3-րդի և Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակակից ոմն Միհրդատի սերունդներից մեկը: Ընդ որում, Արտաշես 1-ինի ժամանակաշրջանից ավելի վաղ Գուգարաց բղեշխների տոհմը հիմնադրված, իսկ Գուգարաց բղեշխությունը ստեղծված լինել չէին կարող: Ըստ Ստրաբոնի, միասնական Մեծ Հայքը կերտած Արտաշես 1-ինն էր, որ նվաճելով Գուգարքը՝ այն ընդգրկել էր իր պետության մեջ²⁹: Ենթադրվում է, որ խոսքը վերամիավորման մասին է³⁰: Դրանից հետո միայն այստեղ կարող էր ստեղծվել ռազմականացված վարչական մի միավոր: Դա հաստատելու է գալիս մեր պատմահոր հետևյալ հաղորդումը: Հին Հայաստանի հյուսիսային այս ծայրամասի տարածքում իրականացրած վարչական վերափոխումները և համապատասխան պաշտոնյաների նշանակումը ավանդական Վաղարշակ Արքային վերագրելով, Մովսես Խորենացին գրում է. «Իսկ Գուշարայ, որ յորդոցն Շարայի, ժառանգեաց զԷստն Մթին, որ է Կանգարք, եւ զկէս մասինն Ջաւախաց, զԿողք, զԾոր, զՉոր մինչեւ ցամուրն Հնարակերտ: Բայց զտէրութիւնն Աշոցայ, եւ զսեպհականութիւնն Տաշրաց կարգէ Վաղարշակ ի զավակացն Գուշարայ Հայկազնոյ: Իսկ ընդդէմ լերինն Կակասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ եւ զհօր ազգն, եւ նահապետութեանն անուն

²⁵ *Strabo*, 11,14,4;11,14,5 (*Ստրաբոն, քաղեց և քարզմանեց Հ. Աճառյան*), *Եր.*, 1940, էջ 55, 57, *Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ.*, էջ 48:

²⁶ *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ.2*, *Եր.*, 1975, էջ 90, *Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ.3*, *Եր.*, 1957, էջ 67:

²⁷ *Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ.1*, *Եր.*, 1971, էջ 570, *Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тб.*; 1984, стр.803.

²⁸ *Նույնը, հ.2*, էջ 804:

²⁹ *Strabo*, 11,14,5:

³⁰ *Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1*, էջ 530,532:

կարդայ բղեաշխ Գուգարացոց, որ էր լեալ ի գաւակէ Միհրդատայ, Դարեհի նախարարի...»³¹: Խորենացիական ժամանակագրութեամբ այս ամենը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 2-րդ դ. երկրորդ կեսին³²: Միհրդատի սերունդների տնօրինությանն հանձնված տարածքը, ինչպես տեսանք, ներառում էր միայն «Աշխարհացույցի» Գուգարք աշխարհի հյուսիս-արևելյան մասը՝ հետագա Տիդիս (Թիֆլիս) քաղաքն ու շրջակայքը ներառելով³³: Պատմահոր հաղորդումից պարզվում է նաև, որ այստեղ նշանակված բարձրաստիճան պաշտոնյան կրում էր «կողմնակալ հիսխայ» տիտղոսը, որի համարժեքն էր Արշակունյաց դարաշրջանի «բղեաշխ Գուգարացոց»-ը: Այս նույն պաշտոնյան հետագայում կոչվում էր նաև «բղեշխ Վրաց»³⁴ կամ «Վրաց բղեշխ»³⁵: Ասվածներից բխում է, որ «Գուգարաց բղեշխ»-ը եղել է մի այնպիսի նկարագրական անվանում, ինչպիսին էին նաև «հիսխայի կողմնակալ»-ը և «Վրաց բղեշխ»-ը: Իսկ դա նշանակում է, որ ինչպես ռազմավարական այդ պաշտոնը, այնպես էլ այն սեփականացրած իշխանական տոհմը ծագումնաբանական տեսակետից ոչինչ ընդհանուր չունեն բուն Գուգարքի և այնտեղ իշխած բնիկ տոհմերի հետ: Վերջիններս ունենալու էին քրմական ծագում, իսկ նրանց տիրութենքը ժամանակին կազմելու էին քրմապատկան տարածք:

«Շիրակայ եւ Պաղակայ եւ Տիրակայ նահանգներ» եռյակի երրորդ անդամի՝ «Պաղակայ նահանգի», և Վանանդի թագավորության նույնության մասին է նախ և առաջ խոսում հյուսիսային Վանանդի Պաղակացիս լճի անունը. *Պաղակացիս <պաղակ-ացի-ս/> *պաղակ-ացի-ք*: Դա ներկայումս *Չրլղր* կոչվող լիճն է՝ այս կողմերի ամենախոշոր լիճը³⁶: Հակառակ ընդունված կարծիքների, այս լճի *Պաղակացիս* անունը չի կարող ծագած լինել ոչ հին անատոլիական *պալա//բալա* ցեղի անունից³⁷, ոչ էլ պակիկյան աղանդավորների *պայղակացիք* անվանումից³⁸, որովհետև թե՛ առաջինների, թե՛ երկրորդների այս կողմերում բնակված լինելու մասին որևէ տվյալ գոյություն չունի: Լճին իրենց անունը տված պաղակացիք այդպես կարող էին կոչվել փակական-ավանդական Պաղակի հետևորդներն ու հետևորդներն համարվելու պատճառով: Այսուհանդերձ, մենք այն կարծիքին ենք, որ թե՛ լճանվան, թե՛ նահանգի անվան հիմքում ընկած *պաղակ* բառը ունեցել է ավելի նախնական մի իմաստ և նշանակել է «փայլակ, կայծակ»: Սա իր կազմությամբ ածանցավոր բառ է՝ կազմված *պաղ*-արմատից *-ակ* վերջածանցով: Այս նույն արմատն առկա է նաև հետևյալ բառերում. *պաղապանծ* «լուսափայլ, մաքուր, լուսապանծ», *պաղպաջ* «փայլ, փայլուն»³⁹, *պաղպաջել* «փայլել, փայլվել, ցոլալ»⁴⁰, *պաղպաջուն* «փաղփղուն, փայլուն, պայծառ, պապղուն»⁴¹, *պաղպաղակ* (պաղ-պաղ-ակ) «սառնատեսակ քար, թափանցիկ փայլուն որպես վանակն եւ բիրեղ»⁴²: *Պաղ* արմատը երրորդ տարբերակն է ներկայացնելու հնդեվրոպական նախալեզվի *sphel-/*pHEL- «փայլել» արմատի, որի մյուս տարբերակներն են *փաղ*-ը և *փալ*-ը⁴³: Այս վերջինիցս է ծագում *փայլակ (ն)* «կայծակ» բառը⁴⁴:

Պաղակացիս լճանվան⁴⁵ հիմքում ընկած *պաղակ* բառի նախապես «փայլակ, կայծակ» իմաստն ունենալու մասին է խոսում ոչ միայն այս լճանվան հնդեվրոպական ստուգաբանությունը, այլև նրա «ճերմակ ճակատով եզ» իմաստը⁴⁶: Հայ իրականու-

³¹ Մ. Խորենացի, Բ, ք:

³² Չ. Սարգիսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 34-35:

³³ Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 77, 87:

³⁴ Ղ. Փարպեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, Բ, իր, Գ, կր:

³⁵ Նույնը, Բ, լա:

³⁶ Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 87:

³⁷ Гр. Капанцяна, *Историко-лингвистические работы к начальной истории армян*, Ер., 1956, стр. 128.

³⁸ Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 87:

³⁹ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 4, Եր., 1979, էջ 13:

⁴⁰ Նույնը, էջ 14-15: Նոր բառգիրք հայկազնան լեզուի, հ. 2 Եր., 1981, էջ 590:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Հ. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 476:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Ա. Լաստիվերոսի, *Պատմութիւն*, գլ.Բ:

⁴⁶ Ստ. Մալխասյան, *Հայերեն բացատրական բառարան*, հ. 4, Եր., 1945, էջ 41:

թյան մեջ հազարամյակներ գոյատևած ցուլ/եզի պաշտամունքի առթիվ Վ. Բոդյանը գրում է. «Ընտանի կենդանիներից ցուլը հիշատակվում է իբրև սրբազան անասուն, որի սպիտակը Հայաստանի յոթ մեհյանների առաջնակարգ զոհն էր համարվում: Ընտանի ցուլը հավատքի համաձայն կապվում էր ծովային առասպելական ցուլի հետ: Ենթադրվում էր, թե իբր ծովացուլը ընտանի կովից է ծնվել»⁴⁷ :

Հնդեվրոպական և առաջավորասիական այլ ավանդույթներում ցուլը համարվում էր ամպրոպի աստծու սրբազան կենդանին, իսկ ավելի վաղ ժամանակներում՝ նրա կենդանական զուգահեռ-մարմնավորումը: Բանն այն է, որ շատ ավելի վաղ ժամանակների առասպելաբանական մտածողությամբ «ամպրոպային էակները նախ պատկերացվում են որպես երկու լեռնանման հրեշ կամ որպես վայրի մեծ կենդանիներ, որոնք կռվում են՝ գլուխ-գլխի և եղջյուր-եղջյուրի խփելով: Նրանց եղջյուրները կամ թրերն իրար հարվածելուց՝ փայլատակում է և որոտում... Այնուհետև նրանք ավելի որոշակիորեն ըմբռնվում են որպես արջառ (կով) կամ խոյ (այծ)»⁴⁸: Իսկ որ նրանք ընկալվել են ինչպես երկնային, այնպես էլ երկրային-ընդերքային էակներ, ցույց են տալիս հայկական հետևյալ հանելուկները, որոնցից առաջինի և երկրորդի պատասխանը «կայծակ» է, իսկ երրորդինը՝ «ամպ և որոտ»:

1. «Էրզնքեն ընգալ, կեղինը մտալ»⁴⁹:
2. «Գարմիր եզ մը ունիմ,
Պոլոկելով (բառաչելով) խեղը (հող) մղնու գու (մտնել)»⁵⁰:
3. «Կով մի ունիմ հանա-հանա,
Կտոռչները մարխանա,
Կաթնադրյուրեն ջուր կը խմա,
Արյունծովեն ձեն կը հանա»⁵¹:

Գետաբնակ կամ լճաբնակ/ծովաբնակ եղջերավոր գերբնական էակների՝ գետերի և լճերի ոգիների կամ աստվածությունների մասին նախնադարում ստեղծված առասպելաբանական պատկերացումները գոյատևել են հազարամյակներ շարունակ՝ հասնելով անգամ 20-րդ դ.: Այդպիսի մի աստվածություն է ունեցել նաև Եփրատ գետը: Հայտնի է, որ Մեծ Հայք ներխուժած հռոմեական զորքը օգտվել էր Եփրատի ծանծաղուտից, ուստի «Բարեհաջող գետանցի համար Լուկուլլոսը զոհաբերեց նաև Եփրատին մի ցուլ»⁵²: Հայտնի է նաև, որ «Սասնա ծռերում» Մեծ Մհերի, ապա Մարա Մելիքի, վերջապես Դավթի զույգ ուղեկիցներից մեկը Բաթմանա Բուղան էր, որի անունը ուղղակի «Բաթմանի ցուլ» է նշանակում, իսկ Բաթմանը Սասնա ամենամեծ գետն է: Ընդ որում, «ցլային» անուն ունենալով հանդերձ, Բաթմանա Բուղան մարդակերպ է: Մեծամորի (Այդր, Ակնա) լճի համար էլ պատմում էին, թե «Այս լիճը լիքն է հրեղեն ձիերով, սպիտակ գոմեշներով, մարդաձկներով և ուրիշ կենդանիներով»⁵³: Գ. Սրվանձտյանցի վկայությամբ, տեղացի հայերն հավատում էին. «Թե Նազիկ և թե Խաչլու լճակներ ունին իրենց մեջ հրեղեն աղջիկ, ունին հրեղեն ձիեր, հրեղեն գոմեշներ, որոնցմե կը հղանան երբեմն գեղերու մատակներն ու կծանին ճեփ-ճերմակ ու անդալատ»⁵⁴: Նույնիսկ հավատում էին, թե գոմեշները նախապես ջրային կենդանիներ են եղել և երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին ցամաքը նվաճելուց հետո ծովն էլ հարկի տակ է դնում՝ «ծովն իբրև հարկ իր հատակից սկսեց գոմեշներ նետել դեպի փի: Դրանից է, որ գոմեշները լավ լող գիտեն և սիրում են երկար մնալ ջրի մեջ»⁵⁵: Եղջերավոր անասունների, մանավանդ ցուլի, և երկրային-ընդերքային ջրերի առասպելաբանական կապի վկայներն են նաև պեղումների միջոցով հայտնաբերված եղջերազավաթները (պտյակները),

⁴⁷ Վ. Բոդյան, Հայ ազգագրություն. համառոտ ուրվագիծ, Եր., 1974, էջ 207-208:

⁴⁸ Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Է, Եր., 1975, էջ 66:

⁴⁹ Մ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 13:

⁵⁰ Նույնը, էջ 12:

⁵¹ Նույնը, էջ 11:

⁵² Plut. Lucull., XXIV, Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Եր., 1972, էջ 113:

⁵³ Ա. Ղազարյան, Արևիկ, էջ 79:

⁵⁴ Գ. Սրվանձտյան, Երկեր, հ. 1, Եր., 1978, էջ 395:

⁵⁵ Ա. Ղազարյան, Արևիկ, էջ 127:

որոնցից ցյազուխ հիշեցնողները ունեն մաս ալիքածն գծեր⁵⁶: Նախապես «Ջրերի զավակ» աստվածությունը ձևավորված «վիշապ» կոթողներն իրենց վրա ունեն միևնույն առասպելաբանական կապը բացահայտող վկաներ՝ բերանից ջրի շիթեր արձակող ցուլի կամ գոմեշի գլխի պատկերներ: Իրանական համապատասխան աստվածությունը ևս երկրնույթ էր: Նա կոչվում էր Ապամ-նապատ («Ջրերի զավակ»), առնչվում էր Վուրուկաշա լճին, բայց մաս հրեղեն էր և անձնավորյալ կայծակ⁵⁷: Հնդկական նույնանուն աստվածությունը, որը մաս «գետային» էր կոչվում և քաղցրահամ ջրեր պարզում, ապրում էր բարձր տեղում, շրջապատված էր հստակ ջրերով և հանդերձավորված կայծակներով, կարող էր հանդես գալ և՛ ցուլի, և՛ ձիու կերպարանքով⁵⁸:

Մեր կարծիքով, նման ջրային մի աստվածության անունն է, որ վերինաստվածական հանդես է գալիս Կարս քաղաքի «Վարդանի կամուրջի» անվան մեջ: Այսպես էր կոչվում Կարսագետի՝ (հին անվամբ *Միտրեսան*) ջրերի մեջ ցցված քարածայրը: Նախ, ուշադրություն դարձնենք այն հանգամանքին, որ գետանվան *Միտր-* բաղադրիչը բառացիորեն «ջրորդի» է նշանակում և ներկայացնում է անվանումներից մեկը հին հնդկական և հին իրանական Ապամ-նապատ («Ջրերի զավակ») աստվածության հայկական հնագույն զուգահեռի⁵⁹: Այս, «Վարդանի կամուրջի» շուրջ պատմված առասպելները խոսում են «կամուրջին» իր անունը տված մախնական Վարդանի մասին որպես ջրային մի աստվածության (ոգու): Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիրի» երկում կարդում ենք. «...Գետի մեջտեղը մնացած պարսպի այդ կտորն է ահա, որ կոչվում է հիմա *Վարդանի կամուրջ*: Կարծում են՝ կամուրջ է եղել և համոզված են, որ այդպիսի մի կամուրջ *Վարդան գորավարը* միայն կարող էր շինել, որովհետև այսօրվա միամիտ մաիրցին այն ամենը, որ մեծ է և զարմանալի, ինչ որ մաիրյան է ու հաղթական – վերագրում է Վարդան Մամիկոնյանին... Վիհի վրա է կանգնած այդ հսկա քարակույտը... Եվ այդ անհուն, անհատակ վիհերում, որոնց մեջ ջուրն անգամ վարանում է լցվել - ապրում են ջրային գազաններ, պառավներ, մարդագլուխ գոմեշներ, ջրային հսկա մի օձ, որ կամուրջի «տերն» է, կամուրջի բարի ոգին և երկու ջրահարս»⁶⁰: Միև և նույն վայրի գիշերային ժամի նկարագրությունը. «*Կամուրջն է. տեղացիք ասում են՝ Վարդանի կամուրջ*: Միև ջրերի միջից, վարը, երգում են պառավները. ե՞րգ է, թե ջրերի խշշոց: Ու հորդ, հեղեղուկ խավարում շողշողում է վարը, ծփում է պսպղում – օձը, կամուրջի *բարի ոգին* : Եվ ահա խոնավ, խշշացող ջրերի միջից ելնում են, ահավոր բառաչում խոպոտ – *ջրային գոմեշները*.- ահ է, զագրելի զարմանք...» (ընդգծումները Չարենցիին են)⁶¹:

Որ «Վարդանի կամուրջին» իր անունը տված Վարդանը ոչինչ ընդհանուր չունի իրական Վարդան Մամիկոնյանի հետ և գալիս է հին հայերի առասպելաբանության ոլորտից, վկայում են հետևյալ հանգամանքները ևս: Նախ, կարսեցիների «Վարդանի կամուրջը» ոչ մի կամուրջ էլ չէ, իսկ որ նա «կամուրջ» է կոչվում կարող է վկայել մի բան. «Վիհի վրա կանգնած այդ հսկա քարակույտի» մասին գոյություն ունեցած մախնական առասպելաբանական պատկերացումներում նա դիտվել է որպես տիեզերական կամուրջի երկրային առարկայացում: Կամուրջը առասպելաբանական մտածողությամբ ընկալվում էր որպես Այս և Այն աշխարհները կամ տիեզերքի երեք հարկերը՝ ընդերքն ու երկիրը, երկիրն ու երկինքը, միմյանց կապող օղակ⁶²: Այս, «կամուրջի» անվանադիր Վարդանի անունը ևս կարող է ստուգաբանորեն տարբեր լինել *Վարդան* անձնանունից: Ըստ երևույթին, այս *Վարդան*-ի հիմքում այն նույն *վարդ* < **վարդ* արմատն է, որ Գր. Ղափանցյանն առանձնացնում էր **վարդաւառ* բառի մեջ և

⁵⁶ Բ. Առաքելյան, *Ալեքսանդրյան հին Հայաստանի արվեստի պատմության*, Եր., 1976, էջ 51:

⁵⁷ *И. Брагинский и Я. Адам — Напат, Мифологический словарь, М., 1991, стр. 51.*

⁵⁸ *Rgv., II, 35,6; II, 35,13 (Ригведа, Маңдалы I — IV, Издание подготовила Т.Елизаренкова, М., 1989, стр. 278, 279).*

⁵⁹ *Ս. Պետրոսյան, Ծ. Պետրոսյան, Լ. Պետրոսյան, «Ջրերի զավակի» պաշտամունքի արտացոլումը սեպագրային մի քանի տեղանուններում, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ Գիտական աշխատություններ, I, Գյումրի, 1998, էջ 77-79:*

⁶⁰ Ե. Չարենց, *Ընտիր երկեր*, Եր., 1955, էջ 301:

⁶¹ Նույնը, էջ 304:

⁶² *В. Топоров, Мост, Мифы народов мира, т. II, М., 1988, стр. 177.*

նրան վերագրում «ջուր» իմաստը⁶³: Նույն հնդեվրոպական արմատն ենք մենք տեսնում նաև հին հայերի առասպելաբանության ոլորտից եկող այնպիսի անունների հիմքում, ինչպիսիք են *Նուարդ*-ը (<նու <հարս> և վարդ <ջուր>) և *Վարդգէս Մանուկ*-ը⁶⁴:

Վարդ <*վարդ բաղադրիչով առասպելաբանական անունների շարքը պետք է դասվեն նաև *Վարդևան* և *Վարդանասար* անունները: *Վարդեան եզ*՝ «սև ու սպիտակ պիսակներով եզ, որը ընտրում են վարդուրի տոնին մատաղ անելու, ուստի առանց աշխատացնելու պահում են մինչև այդ օրը...»⁶⁵: Անկասկած, վարդևան եզը ժամանակին կենդանական մարմնավորումն ու նախատիպն է եղել վարդավառի տոնախմբության հովանավոր այն արական աստվածության, որը կրել է նույն *Վարդեան* անունը (այստեղից էլ համապատասխան անձնանունը) կամ այս անվան կրճատ *Վարդան* տարբերակը: Սրանցում առկա - եւ և - ան վերջածանցների համար հմնտ. մի կողմից *հետ- եւ -ակ*, *հոտ-եւ-ան*, *սեթ-եւ-եթ*, մյուսից՝ *կռ-ան*, *լար-ան*, *հոր-ան*, *օրր-ան* և այլն⁶⁶: Վարդավառի հովանավոր այս աստվածությունը, ըստ այսմ, լինելու էր անպրոպային-ջրային բնույթի՝ նախապես ցլակերպ, մի աստվածություն: Իսկ այդպիսի մի աստվածություն էր հնդիրանական Ապամ-նապատի հայկական հնագույն զուգահեռը: Նրանց զուգահեռ առասպելաբանական կերպարներ լինելու մասին են վկայում նաև նրանց շրջապատի կերպարները: Եթե «Վարդանի կամուրջի» անվանադիր աստվածության շրջապատը կազմողներից աչքի էին ընկնում «ջրային գոմեշները» և «ջրային հսկա մի օձ», ապա հին հնդկական Ապամ- նապատն հաճախ հիշատակվում է «Միտանի այծի» և «Անդունդի օձի» հետ միասին⁶⁷:

Վարդ (<վարդ <ջուր>) արմատով կազմված *Վարդեան* և *Վարդան* դիցանուններին հարող *վարդանասար* բառը հիշատակում է Գրիգոր Մագիստրոսը, բյուզանդական բանակը Անիի դեմ հանած Մոնոմախ կայսեր զորավար Նիկոլասի ծաղրական նկարագիրն անելիս. «Լուսք թե եկն պապն պաղակ, վարդանասարն պիսակ»⁶⁸: Նախ, այստեղ հիշվող *պաղակ*- ի մասին: Բյուզանդացի զորավարին բնորոշող այս բառին սովորաբար վերագրում են «ցնդած ծերուկ» իմաստը, այն համարելով փոխառյալ հունարեն πικλοιοζ«վաղեմի, ծերուկ, զառամյալ» բառից⁶⁹: Բայց *պաղակ*-ը *պաղ* արմատով և *-ակ* վերջածանցով կազմված բնիկ հայերեն բառ է, որն այստեղ ևս գործածված է լինելու վերոհիշյալ «ճերմակ ճակատով եզ» իմաստով: Ընդ որում, ի նկատի առնենք, որ Մագիստրոսը միայն այս բառով չէ, որ «կենդանական» որակումներ է տալիս բյուզանդացի զորավարին: Նա Նիկոլասին կոչում է նաև «*գիշերաբու* բուղարաց», «անժանի, անկեռիք *փիղ*», «անտառի շիկորակ *արջ*»: Այս շարքը լրացնելու է գալիս նաև *վարդանասար* բառը, որի *պիսակ* վերադիրը նշանակում է «պիսակ ունեցող, խայտուցավոր» («խայտ. ունեցողն զխայտուց կամ զպիսակ») ⁷⁰:

Վարդանասար (<վարդան- *ասար*) բառի **ասար* բաղադրիչը ուղղակի կապի մեջ է լինելու հայ. *ասր* «բուրդ», «բուրդ, կամ գեղմն, կամ գգաթ» բառի հետ⁷¹: Վերջինիս հնդեվրոպական արմատը «նշանակում էր նախապես «բուրդ», հետո «բուրդ տվող անասունը» և սրանից հետո էլ «ոչխար, արջառ, ինչք, ստացվածք, դրամ». հայերենը կանգնած է ամենահին նշանակության վրա⁷²: Որ հայերենում *ասր*-ի արմատակից **ասար*-ը կարող էր նշանակել «տավար, խոշոր եղջերավոր անասուն», վկայում են

⁶³ Գր. Ղ ա փ ա ն գ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն (Հին շրջան), Եր., 1961, էջ 152: Գր. Капанцян ,նշվ. աշխ., էջ 287-288:

⁶⁴ Մ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, «Շարայի ցեղամիությունը» Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (մ.թ.ա. VI-V դդ.), Լրարեր հասարակական գիտությունների, 1979, թիվ 12, էջ 71-72: Մ. Պետրոսյան, Ծ, Պետրոսյան, Լ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁶⁵ Մ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 310:

⁶⁶ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, էջ 85, 93:

⁶⁷ Ригведа, Маналы I-IV, стр. 758.

⁶⁸ Գր. Մագիստրոսի թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 234:

⁶⁹ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 13:

⁷⁰ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, էջ 649:

⁷¹ Նույնը, էջ 333, Բառգիրք հայոց, (Զննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Ամայանի), Եր., 1975, էջ 35:

⁷² Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, նշվ. աշխ., հ.1, էջ 282-283:

ազգակից լեզուների նրան արմատակից հետևյալ բառերը. ավեստ. pasu «հոտ, արջառ, ոչխար», օսերեն fus // fys «ռչխար», լատին. pecus, pecoris «արջառ, պանար, պախրե», լիտվ. pėkus «արջառ», հրգ. fihu, գերմ. Vieh «արջառ» և այլն⁷³: Վարդանասարի հետ միասին միևնույն առասպելաբանական պատկերացումների ոլորտից է գալիս ոչ միայն վարդավան եզր, այլև վարդապայր: Մրա անվան առաջին բաղադրիչը նույն *վարդ* < **վարդ* «ջուր» բառն է, իսկ վերջինը՝ *պայ* բառը, որը նշանակում է «առաս-պելական մի էակ, որ մարդուց է հառաջանում և երեցների հետ է արածում»⁷⁴: Վարդա-պայ-ը նշանակելու էր նաև «(առասպելական) եղջերու», որովհետև *վարդապայ- քաղ* // *վարդապայն քաղ* նշանակում է «եղջերուաքաղ»⁷⁵:

Հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ ռազմի աստվածների դերում նախապես հանդես էին գալիս հենց ամպրոպային բնույթի աստվածները, որոնց արձակած շանթերն էլ առասպելաբանական մտածողությամբ համարվում էին այդ ռազմիկ աստվածների արձակած նետերն ու նիզակները: Հմնտ. *Նետ առ ի յաստուծոյ*՝ «շանթ երկնառաք, կայծակ»⁷⁶, կամ *Ելցէ իբրև զփայլակն նետ նորա*⁷⁷, կամ «կայծակ» պատասխանը պահանջող հայկական հանելուկը. «Սարեմ էկամ վազեվազ/Ջիդան (նիզակ) թալիմ օխտը գազ»⁷⁸: Ըստ այսմ, նախապես «փայլակ, կայծակ» նշանակող *պաղակ* բառը կարող էր վերագրվել ոչ միայն ամպրոպի և կայծակի կենդանական մարմնավորում ցույցին, այլև բնության այդ երևույթն անձնավորող աստվածությանը: Վերջինիս գոյության մասին է խոսում նրա ուշ շրջանի վերհուշն հանդիսացող Պաղակ իշխանը: «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկում կարդում ենք, որ հայկական և պարսկական զորամասերի բախումներից մեկի ժամանակ Պաղունյաց նախարարից հետապնդվող նրա հակառակորդ պարսիկ իշխանը հասնելով «ի տեղի մի դաշտաձեւ» պակեաւ, մինչդեռ զարքն հեռի էին եւ ոչ կարաց խաւսել կամ կռուել: Իսկ մի ոմն ի ծառայիցն ասէ. զի՞ պակեար. ո՞վ իշխան: Իսկ նա ասէ. Պաղակ իշխան տեսանեմ եւ չկարեմ գնալ: Բայց ոչ կարացին զիտել՝ զինչ էր բանն, եւ անդէն մեռաւ»⁷⁹: Ո՞վ կարող էր լինել այս սարսափազրու Պաղակ իշխանը, որի տեսքից միայն սրտապատառ էր եղել պարսիկ զորականը: Պարզ է, որ նա լինելու էր մի գեղեցիկ և անհույս մարտադաշտի մտտերքում հայտնվել էր՝ օգնության փութալով իր հովանավորյալ տոհմի (հմնտ. *Պաղ - ակ և Պաղ-ունի*) ներկայացուցիչ հայ նախարարին: Մեր Պաղակի ամպրոպային ռազմիկ լինելու օգտին կարող է վկայել նաև նրա իզական զուգահեռն ու անվանակիցը՝ հունական Աթենաս *Պալլաս* դիցուհին: Ծանթառաք Ջևահ գլխից ծնված այս դիցուհին ոչ միայն իր ամպրոպային հոր շանթերի պահապանն էր, այլև օժտված էր բացահայտ ռազմական գծերով և համարվում էր արդարացի պատերազմի հովանավորը⁸⁰:

Պաղակի և «Պաղակայ նահանգի» ռազմական բնույթի մասին են խոսում նաև հետևյալ փաստերը: Ուրարտական դարաշրջանում հյուսիսային Վանանդը հայտնի էր *Iga/İia* անունով: Նա ներառում էր Պաղակացիս լճի շրջակայքը՝ ասել է թե՛ «Պաղակայ նահանգի» հնագույն միջուկը: Ցեղային այս երկիրը առաջատար դիրք ուներ Վանանդից մնչև Գուգարք (ներառյալ) տարածված Էթիունի ցեղամիության մեջ: Սարդուրի II-ի արձանագրություններում իզացի Դիուծիինն կոչվում է Էթիունի արքա⁸¹: Բնականաբար, ուրարտական զորքերի ներխուժումներին ենթակա Էթիունի ցեղամիության մեջ մտած երկրները ընդհանուր ցեղապետ-արքա կարող էին ճանաչել միայն շոշափելի ռազմական ուժեր ունեցող ցեղային երկրի ղեկավարին: Իսկ որ Իզա ցեղային երկիրը հենց այդպիսին էր, վկայում է այստեղ 35 բերդերի և 200 ամրացված

⁷³ Նույն տեղում, Գ. Գամքրելիձե, Բ. Իվանով, *նշվ. աշխ.*, հ. 2, էջ 577:

⁷⁴ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 16: Ստ. Մալխասյանց, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 43:

⁷⁵ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, էջ 792:

⁷⁶ Նույնը, հ. 2, էջ 413:

⁷⁷ Նույնը, հ. 2, էջ 928:

⁷⁸ Մ. Հ ա ռ ո թ յ ո լ ն յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 13:

⁷⁹ Յովհան Մամիկոնեան, *Պատմութիւն Տարօնոյ*, Եր., 1941, էջ 275:

⁸⁰ Ա. Լոսեւ, *Ափինա, Мифологический словарь*, стр 72-73.

⁸¹ Գ. Մ ե լ կ ի շ Վ ի լ ի, *Урартские клинообразные надписи*, М., 1960, 155С, стр. 51-52, Գր. Ղափանցյան, *Ուրարտի պատմությունը*, Եր., 1940, էջ 178: Ի. Արտյոնյան, *Бийниги (Урарту)*, Ер., 1970, стр. 254-256, 408.

բնակավայրերի («քաղաքների») գոյության փաստը⁸²: Արշակունյաց դարաշրջանում Վանանդի տերերը՝ Վանանդացի նախարարները, ազդեցիկ նախարարներից էին: Ըստ «Գահնամակի», նրանք ունեին երկու գահ՝ 14-րդը և 63-րդը⁸³: «Ձորանամակը» նրանց հիշատակում է «Հյուսիսային դռան» նախարարությունների շարքում՝ Մամիկոնյաններից անմիջապես հետո: Նրանք այնքան մարտիկներ (1000) էին տրամադրում հայոց բանակին, որքան տրամադրում էին նաև Մամիկոնյանները, Բագրատունիները, Արծրունիները, Խոռխորունիները, Ռշտունիները, Մոկացիները, Գարդմանացիները և Ապահունիները: Նրանց տրամադրած մարտիկների թիվն ավելին էր, քան հարևան մյուս նախարարությունների տրամադրածների թիվը (Կամսարականներինը՝ 600, Բասենացիներինը՝ 600, Տայեցիներինը՝ 600, Աշոցյաններինը՝ 500, Դիմաքսյաններինը՝ 300, Սահառունիներինը՝ 300, Արեղյաններինը՝ 300, Վարձավունիներինը՝ 200)⁸⁴:

Հնագույն Վանանդի ռազմականացած երկիր լինելու հանգամանքը իր արտացոլումն է գտել նրա տարծքից հայտնի մի շարք տեղանունների մեջ: Դրանցից առավել ուշագրավներն են ուրարտական դարաշրջանի Igarab և, համեմատաբար ուշ վկայված, Կարս // Կարուց բերդ // Ամուրն Կարուց // Կարս, Կարուց գետ // Կարսագետ // Կարս – չայ // Կարսաչայ անունները: Մրանց բոլորի հիմքում, մեր կարծիքով, հ. - ե. * ցար- (>սեպագր. gar- , հայ. կար-) արմատն է՝ առկա նաև կարշն և կարախ բառերում: Ըստ Է. Ադայանի, հայ. կարշն «ուժ, զորություն» բառի հետ միասին միևնույն հ. - ե. արմատից են ծագում հուն. ὄβριμος «զոր, ուժեղ, զորավոր», ὄβρις «բռնություն», լատիշ. grunams «խստություն, դաժանություն», գերմ. Krieg «կռիվ», հին իռլ. brig «ուժեղ, ուժեղություն» բառերը⁸⁵: Կարախ –ը նշանակում է «քաջ, նահատակ, ընտիր, կորովի»⁸⁶: Այս բառում - ախ-ը վերջածանց է (հմմտ. ուր-ախ, խր-ախ, եր-ախ), իսկ արմատը նույնն է կարշն (<կար- շ-ն) բառի կար- արմատի հետ: Նոր հայկազյան բառարանում կար արմատին վերագրված են հետևյալ իմաստները. «կարողություն, զորություն, ոյժ» և «հնարատրություն, հնարք, ձեռնհասն գոյ, բաականություն»⁸⁷: Բայց այստեղ տարբեր իմաստային բներ են ներկայացված, ուստի հիշյալ իմաստներից առաջինները պարունկող կար արմատը տարբեր է լինելու երկրորդ իմաստները պարունակող կար արմատից: Ընդ որում, երկու կար արմատներից առաջինը ոչ միայն հնչյունաբանական, այլև իմաստաբանական տեսանկյուններից նույնանում է կարշն և կարախ բառերի կար արմատի հետ, այսինքն՝ բնիկ հայկական է, իսկ կար արմատներից երկրորդը, իսկապես, կարող է իրանական ծագում ունենալ⁸⁸:

Հնդեվրոպական այս նույն արմատը իր ավելի հին տեսքով է առկա սեպագրային Igarab տեղանվան մեջ: Ինչպես պարզվում է Արգիշտի I-ի «Տորխտոյան տարեգրությունից», մինչև Diauehi// Տայք մտնելը Ուրարտուի այս թագավորը ճակատամարտ էր տվել Igarab հովտի բանակի դեմ⁸⁹: I-gar-ab տեղանվան –ab վերջավորությունը ներկայացնում է սեպագրային արտացոլումը Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ տեղանուններում առկա -աui տեղանվանակերտ վերջածանցի: Դրանցից են. Կճաui, Չիրաui, Որդնաui// Վարդնաui, Պարտաui, Տորտաui: Տեղանվան առաջին բաղադրիչը I-ն , եթե ներգոյական հոլովի իմաստն արտահայտող գրաբարյան ի նախդիրը չէ, ապա կարող է նրա համարժեք յ նախդիրի նման կիրառված լինել կամ որպես նախածանց (հմմտ. յ-արկ, յ-անց, յ-անկարծ, յ-ասյաղ), կամ որպես սին տարր (հմմտ. յ-երկար, յ-արգատր, «հարգելի, պատվական, պիտանի»)՝⁹⁰: Այս դեպ-

⁸² Г. М е л и к и ш в и л и, նշվ. աշխ., 155 С, տող 52:

⁸³ Н. А д о н ц , նշվ. աշխ., էջ 249-250:

⁸⁴ Նույնը, էջ 251-252, 263:

⁸⁵ Է. Ա դ ա յ ա ն, Բառարանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 79-80:

⁸⁶ Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2 Եր., 1973, էջ 544, Բառգիրք հայոց, էջ 160:

⁸⁷ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Եր., 1979, էջ 1063:

⁸⁸ Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 542:

⁸⁹ Ն. Ե ն գ ի բ ա յ ա ն, IGARAB- HUBI երկիրը և ARDA քաղաքը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների , 1975, թիվ 11, էջ 81, Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр.33,85.

⁹⁰ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, էջ 66-67:

քում, տեղանվան *gar-* բաղադրիչը ներկայացնում է կապակցող մի օղակ հայերեն *կար* արմատի և նրա հնդեվրոպական նախածն **gur-*ի միջև: Ի դեպ, սա կարող է նույնպես ապացույց ծառայել այն բանի, որ ուրարտական դարաշրջանի հայերենում ձայնեղ-նեղի խլացման օրենքը դեռևս չէր գործում (հմմտ. *Diauehi // Sայթ*):

Igarab հովտի տեղադրությունը վերջնականապես ճշտված չէ: Ն.Հարություն-յանը և Ն.Ենգիբարյանը այն տեղադրում են Ճորոխի հովտում կամ հարևան շրջաններում, Դիաուեխի ցեղամիության կազմում կամ նրա հարևանությամբ: Ավելի հավանական է նրա վանանդյան տեղադրությունը: Մեր կարծիքով, Igarab հովիտը համապատասխանում է Կարսի և Պաղակացի լճի միջև տարածված Երեւել դաշտին⁹¹: Ինչպես ասվեց, Igarab տեղանվան *gar* բաղադրիչի հետ ծագումնաբանորեն նույնական են *Կարուց բերդ/Կարս* և *Կարուց գետ/Կարսագետ* անունների *կար-* բաղադրիչները: Սրանցից *Կարուց բերդ* տեղանունը պարունակում է «Կարերի բերդ» իմաստը, *Կարս*-ը նշանակում է «կարեր», իսկ *Կարուց գետ/Կարսագետ* գետանունը՝ «Կարերի գետ»: Պարզ է, որ *կարշն* և *կարախ* բառերի արմատը պարունակող *կար*-ը լինելու էր զինվորական դասի կրած անվանումներից մեկը, իսկ նրա անունով կոչված Կարսագետի ավազանը Կարս բերդաքաղաքով՝ նրան պատկանյալ տարածք: Իմաստի տեսակետից հմմտ. հին Գուգարքի *Քաջատուն* և *Քաջաց քաղաք* տեղանունները:

Հայերեն *կար* արմատն առկա է նաև **կարեան* (<*կար-եան) բառի մեջ, որի նախնական իմաստներից մեկը եղել է «ավազակ»-ը: Երեմիա Մեղրեցու միջնադարյան բառարանում կարդում ենք . «*Իկարեանս* – յավազակս»⁹²: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ նույնպիսի մի իմաստ է պարունակում նաև վերոհիշյալ *Iga* ցեղային երկրի ցեղապետ- արքա *Qapuri-* ի (<*qap-ur-i*) անունը: Ուրարտուի թագավոր Սարդուրի II-ի այս հակառակորդի անվան *qap* - արմատը նույնական է հայերեն *կապուտ* (<*կապ-ուտ) «կողոպուտ» և *կապտել* «կողոպտել, ավարել»⁹³ բառերի **կապ* արմատի հետ: Վերջիններս հուսալի ստուգաբանություն չունեն⁹⁴: Ինչ վերաբերում է ցեղապետ- արքայի անվան –*ur* բաղադրիչին, ապա այն կամ նուրբ է *Պարոյր* (<պար-ոյր) և *Վրոյր* (<վիր- ոյր) անձնանունների – *ոյր* բաղադրիչների հետ, կամ հայերեն – *ուր* վերջածանցի հետ (հմմտ. *թաի-ուր*, *թաթթաթ-ուր*, *փշ-ուր* և այլն)⁹⁵:

Հին Վանանդի բնակչությունը իր ավազակաբարո ռազմիկի հակամտերից չէր հրաժարվել անգամ վաղ միջնադարում: Ինչպես մեր պատմահայրն է վկայում, Արշակ 3-րդի և Խոսրով 4-րդի միաժամանակյա գահակալության տարիների խառնակ դրությունից օգտվելով «*ոմանք յազգէն Վանանդացոց* ապստամբեցին ի Խոսրովայ. եւ ոչ յոք ապաւինեցան, այլ ամրացան ի մայրիս լեռանց իւրեանց եւ յանձուկս Տայոց քարանց. *յեղուզակաբար* արշավանօք յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորացն Հայոց խոռվէին զաշխարհս եւ անհանգիստ պահէին... *Քանզի Վանանդացիք զաւազակութեան գործ մեծ ցանկութեամբ գործէին, եւ որպէս ուղիղ իրք ախորժեյի թուէին նոցա*»⁹⁶: Սիւս և մեկ ուրիշ վկայություն, որը վերաբերում է Հայոց թագավոր Շապուհ պարսիկի հեռանալուց հետո, և վերջին Արշակունի Արտաշես 4-րդի գահակալմանը նախորդած ժամանակաշրջանում, Հայաստանում տիրող իրավիճակին: «Իսկ ի ձեռն քաջին եւ բարեբախտին Ներսիսի ճիճրակացոյ զօրագլուխ եղեալ ժողովեալ նախարարացն Հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց՝ *տան ընդ գնդին Պարսից պատերազմ. հարկանեն զգօրսն*, եւ սպանանէ Սպարսսն Սպանդունի զգօրագլուխն. եւ ինքեանք ցրուեալք, *տիրագլուխք անձնապահապետք յամենայն լերինս եւ յամուրս շրջէին. յորում համօրէն Վանանդացիք երեւեցան նահատակեալք քաջութեամբ: Ուստի աղմկաւ եւ բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս, աւերեալ ամայանայր. վասն որոյ պակասեալ լինէին հարկք արքունի, եւ հատեալ ճանապարհք ռամկաց եւ ամենայն բարեկարգութիւն վրդովեալ սպականէր»⁹⁷:*

⁹¹ Մ.Խոսրով եւ ն. Գ., խե:

⁹² Բառգիրք հայոց, էջ 129:

⁹³ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ, հ. 2, էջ 526, Բառգիրք հայոց, էջ 158:

⁹⁴ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ, հ. 2, էջ 526-527:

⁹⁵ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ.2, էջ 90:

⁹⁶ Մ. Խոսրով եւ ն. Գ., խք:

⁹⁷ Նույնը, Գ, ծգ:

Ամփոփենք: «Շիրակայ եւ Տիրակայ եւ Պաղակայ» մահանգները ընդգրկել են Հովհաննես-Սմբատի շիրակյան բուն տիրույթը և նրան հպատակ Տաշիր-Չորագետի ու Վանանդի թագավորությունների տարածքները: Դրանք այդպես են կոչվել վիպա-կան-առասպելաբանական կերպարներ հանդիսացած Շիրակի, Տիրակի և Պաղակի անուններով, որոնց առասպելաբանական մախատիպերը գալիս են մեր մախանդների հնդեվրոպական անցյալից: Վերջիններս ներկայացրել են որոշակի սոցիալական ֆունկցիաներով օժտված մի եռյակ: Համաձայն այդ ավանդույթի, Շիրակը ներկայացուցիչն է համարվել արտադրողների (հողագործների և անասնապահների) դասի, Տիրակը՝ քրմական դասի, իսկ Պաղակը՝ զինվորական դասի (հմմտ. մալ. Շիրաք, Չիրաք և Միրաք չաստվածներից բաղկացած վասպուրականյան եռյակը): Ըստ այդմ, հեթանոսական Հայաստանում Շիրակ գավառը («Շիրակայ մահանգ») համարվելու էր արտադրողների դասին, Տաշիր գավառը («Տիրակայ մահանգ»)՝ քրմական դասին, իսկ Վանանդը («Պաղակայ մահանգ»)՝ զինվորական դասին պատկանյալ տարածք:

ВОКРУГ ТРЕХЧАСТНОСТИ ЦАРСТВА ЙОВАННЭСА-СМБАТА

_____ *Резюме* _____

_____ *С.Петросян, А.Петросян* _____

Сопоставление образов трех "небогов" васпураканского района Тимар – Ширака, Зирака и Мирака, и трех эпонимов древнего Ширака, древнего Ташира и древнего Вананда, т.е. эпического Ширака, Тирака и Палака, приводит к заключению, что не только в Васпуракане, но также на северном Айрарате в древности был принят принцип трехчленной классификации богов, эпическими наследниками которых являются эпонимы "областей Ширака и Тирака и Палака". Так как Ширак-земледелец (ср. Васпураканский Ширак), Тирак-жрец (ср. Зирак), а Палак-воин (ср. Мирак), следовательно "область Ширака" - область производителей, "область Тирака" - область жрецов, а "область Палака" - область воинов.

В начале XI века под "областью Ширака" подразумевали Ани-Ширакское царство Йованнэса-Смбата Багратида, под "областью Тирака" вассальное Ташир – Дзорагетское царство Лорийских Багратидов, а под "областью Палака" - вассальное Ванандское царство Карсских Багратидов.